قل جاء الحق وزهق الباطل ان الباطل كان زهوقا
غاية الاحسان

بسم اللہ الرحمن الرحیم

سبحان اللہ العزیز الحکیم الذی لیس کمثلہ شئ وہو العلی العظیم نحمدہ علی
ما خلق الانسان فی احسن الصور الجسمانیہ ورزقہ المخ المعدل للروح
الحیوانی الصالح للافعال النفسانیہ وعلمہ ما لم یعلم بالتعقل والاحساس
وجعل باطن الدماغ وظاہرہ محل الحواس ونصلی علی حبیبہ الذی ہدایتہ
شفاء الاسقام وعنایتہ علاج الآلام نبینا ابی القاسم محمد المصطفی
خیر البریہ المللین بنسخہ حکمتہ البالغہ للقلوب القسیہ وعلی آلہ اطہار الانام
واصحابہ حکماء الکرام اما بعد بندہ شرمندہ عزیز حمید خادم الاطباء محمد عبد الحمید
کشمیری محتدا لکھنوی مولدا تجاوز اللہ عن سیاتہ وکتب فی الزبر
حسناتہ ابن اعظم اطبای عظام واکرم حکمای کرام بحر فیض جزیل

حکیم محمد اسمعیل ادام الله ظله وعلاه بن عمدهٔ علمای عاملین و زبدهٔ حکمای
کاملین مرکز دائرهٔ تحقیق معدن جواهر تدقیق مقبول بارگاه عالیجاه علام الغیوب
حاج الحرمین المحترمین مولوی حکیم محمد یعقوب تغمده الله بسجال الغفران و
اسکنه فرادیس الجنان برآرای صفا ضیای اطبای حق پسند و حکمای
نسیم جنت که بمعنی بهشت ست ۱۲ غیاث
پایه بلند عرضه میدهد که یک سوال باین نص مقال چه فرمایند اطبای
اولی الابصار و ماهران فن طب که جوهر دماغ حساس ست یا نه بحوالهٔ
کتب طبیه رقم فرمایند بدلیل بجواب حکیم ابوسعید محمد عبد المجید خان از اطبای
دهلویه محمودة الاخلاق که جوهر دماغ غیر حساس بالذات ست علی الاتفاق
بغرض تصویب جواب همدست بعض طلاب بخدمت سراپا حکمت وحید
الحذاق فرید الآفاق افضل اطبای عصر اکمل حکمای دهر استادی و
ملاذی مخدومی حکیم محمد عبد العزیز لکهنوی لازالت شموس افاضته طالعة
وانوار ارشاداته ساطعة رسیده منظور نظر تنقید اثر نگردیده لهذا تصویب نساختند
و جواب باصواب جداگانه نگاشتند من بعد قطعهٔ سوال با جواب سابق
و حال بملاحظه حکیم والاشان مرزا مظفر حسین خان لکهنوی در آمده نتیجهٔ
دیگر بر آورده که مرزا صاحب بجرح جواب لاحق و تعدیل تحریر سابق پرداختند

وآنرا به برادرزادهٔ خودشان مرزا عابد حسین خان نسبت ساختند و

به نفس نفیس تحت این جواب الظاهر ان هذا الجواب صحیح بلا ارتیاب
دستخط فرمودند و پائین آن مهر خود ثبت نمودند سپس آن جواب
بنظر این خادم الطلاب گذشته مطبوع طبع نحیف نگشت و بعضی احبا
صادقین و طلبای فائقین از تلامذهٔ جناب برادرم و استاذ اکرم استدعا
نمودند که دست را با قلم آشنا نمایم و در وادی تحقیق حق حقیق قبول
در آرای حکمای فحول در آیم و عذری را اجابت نه فرمودند و لب بالحاح انجاح
گشودند ناچار به غرض اظهار حق صریح و دفع جرح جریح از فضل علیم عزیز حکیم
این رساله موسومه به غایة الاستحسان فی حس قحف الانسان ترتیب
دادم و بر اصول اربعه فصول بنا اش نهادم و ما توفیقی الا بالله و لا نعبد و
لا نستعین الا ایاه فصل اول در اثبات اختلاف بدانکه در احساس
جوهر دماغ دو مذهب اند یکی مذهب اطبای متاخرین مثل اکثر شراح
قانون که بعدم حس جوهر دماغ قائل شده اند و شیخ رئیس اگرچه در
قانون تصریح بعدم حس جوهر دماغ نکرده چنانچه تصریح بعدم حس
عظام فرموده حیث قال فی تشریح الاسنان و لیس لشیٔ من العظام

حس القبۃ الا الاسنان فان جالینوس قال بل التجربۃ یشہد ان الماحات
مگر شراح قانون تصریح بعدم حس مخ کردہ اند و بجانب شیخ رح نسبت نمودہ اند
لاکن از کلام شیخ رئیس حساسیت و عدم حساسیت جوہر دماغ بصراحت ظاہر
نمیگردد فاضل جیلانی در ذیل قول شیخ قد یکون فی جوہر الدماغ نفسہ میبطرازد
قد عرفت ان جوہر الدماغ غیر حساس آہ و بمقامی دیگر گفتہ الدماغ ان اخذ
بمعنی المخ فھو غیر حساس آہ و قرشی گفتہ قد علمت ان جوہر الدماغ غیر حساس
و ملا نفیس کرمانی تصریح بعدم حس جوہر دماغ در شرح الاسباب والعلامات
و شرح سوجز القانون در تعریف صداع کردہ و کذا غیرہ من الاطباء المتاخرین من شاء
التفصیل فلیرجع الی المطولات و دوم مذہب اطبای متقدمین مثل جالینوس
و تابعین او کہ قائل بحساسیت مخ شدہ اند ای بالذات چنانچہ حکیم الثانی
فاضل جیلانی در شرح معالجات قانون فرمودہ اما اللین فقد قال
جالینوس ان السبب فیہ تھیئ تشکلہ و استحالتہ بالتخیلات فان اللین
اسہل قبولاً للاستحالات فانہ لما جعل لیقبل جمیع ما یؤدی الیہ الحواس
اجمع و تخیل الصور المحسوسۃ و تصور المعانی المعقولۃ احتاج ان یکون
لیناً لیسہل انفعالہ و الشیء اللین اسرع استحالۃ من الصلب آہ و تخیل

اقوال اطبای متاخرین

اقوال اطبای متقدمین و تابعین ایشان

صُوَرِ محسوسه و تصوّرِ معانی معقوله العینیه ادراک ست پس از کلام جالینوس
ظاهر شد که دماغ مدرک ست باز فرموده فهذا ما یقوله جالینوس واقول
خلق لینا لیسهله تشکله باشکالٍ مختلفة واما فی التصورات وقبول الاشباح
والخیالات فلا بل انما جعل لینا لیکون دسما آه پس ازین کلام منکشف شد
که نزد شیخ رئیس ثابت ست که جالینوس بحس جوهر دماغ قائل ست و
اعترض علیه بعض الناظرین وسیجیٔ دفعه فی الفصل الثانی انشاء الله
العزیز فانتظره وصاحب زبدة الطب گفته اما جوهره فلین دسم و
مزاجه بارد رطب ومنفعة قوامه هی ان ینطبع اثر المحسوس فیه بالسهولة
فیدرکه بسرعة وازین ظاهر ست که جوهر دماغ حساس ست وصاحب
تنقیح الاسقام در تشریح دماغ گفته ومخه دسم لزج وانما جعل لینا لیدرک
المحسوسات بسرعة آه وازین ثابت است که مخ مدرک ست
باز گفته وانما جعل رطبا لمعان الا یجف بکثرة الحرکات اذا لحرکة تجفف
ثُمَّ لیکون سهل الانفعال فیسهل انطباعه بما یتأدی الیه من الاشباح الحسیة
والتخیلیة ویسهل تصور المعانی المعقولة وذلک لان الرطب سهل الانفعال
آه ازین کلام هم حساسیت جوهر دماغ اظهر ست وهم فهمیده

در فروق الامراض گفته یا الفرق بین الصداع الکائن لذکاء حس الدماغ وبین
الکائن لضعفه اما اشتراک هذین ففی الوجع وفی المحل واما افتراقهما ففی السبب
والدلیل اما فی السبب فظاهر واما فی الدلیل فهو ان الکائن لذکاء الحس
یتبعه صفاء الحواس ولطافتها وصدور الافعال عن الدماغ وعدم ما یدل
علی آفة بها واما الکائن لضعفه فیتبعه کدورة الحواس ووجود دلائل توجب
الضعف ... من الناس من انکر احساس الدماغ وبتقدیر صحته یصح حمل الفرق
فی ذلک ... ان ... دی ست با علی هذا که جوهر دماغ حساس ست خلافاً
جالینوس ... ... یاته و حکیم شریف خان در حاشیه شرح اسباب و علامات
تعریف صداع گفته قوله اذا احس لهما الخ هذا الدلیل صحیح علی مذهب ...
... علی مذهب جالینوس فلا بد من دلیل آخر واعترف بحدوث الالم فی
العظم وجوهر الدماغ آه این عبارت نص ست بر اختلاف شدن این مسئله
وتکلم فیه بعض الناظرین وسیجیٔ جوابه فی الفصل الثانی انشاء الله الوحید و
فاضل آملی در شرح کلیات قانون در تعلیم خامس گفته ان الاعضاء اما
ان لا یکون لها حس وحرکة کالعظم واللحم الغیر الحساس او یکون وهذه اما
ان یکون لها حس فقط او حرکة فقط او حس وحرکة معاً اما ما له حس فهو علی

نوعین احدہما ما یکون لہ حس باطن والآخر بالہ حس ظاہر والاول لا یحتاج
فی قبولہ للحس الی عصب وہو الدماغ آہ ازین عبارت اظہرست کہ در جوہر
دماغ حس ست باز گفتہ در بحث قوی فاما القوی النفسانیۃ فہی التی مسکنہا و
معدنہا الدماغ واجناس ہذہ القوی ثلثۃ منہا قوی یفعل بہا الدماغ بالفعلہ بنفسہ
ومنہا قوی یفعل بہا الدماغ بالفعلہ بتوسط الاعصاب آہ واگر گفتہ شود کہ ازین
کلام حساسیت بالذات جوہر دماغ بہ ثبوت نمی رسد زیرا کہ
قوی مشوند نہ بالذات گوہم حس بالذات آنرا گویند کہ بواسطہ قوی
دیگر خارجی چنانچہ اعصاب حس کہ جمہور اطبا آنرا احساس بالذات
گویند اگرچہ حس آن بواسطۂ قوۂ حساسہ است و جوہر دماغ نیز از ہمین قبیل
ست پس اعتراض وارد نخواہد شد و سیاتی تفصیلہ فی الفصل ا
انشاء اللہ تعالی و حکیم اسد علی ابن حکیم درویش محمد در حاشیۂ شرح اسباب
و علامات گفتہ قولہ اذا احس لہا ہذا الدلیل صحیح علی مذہب الشیخ
واما علی مذہب جالینوس فلا بد من دلیل آخر و اعترف بحدوث
الالم فی العظم وجوہر الدماغ و در تذکرۂ ابن جنبل ست واما رطوبتہ فانما یمد الاعصاب
بالجوہر اللدن الرطب فان الاعصاب انما یصل الیہا غذاؤہا من الدماغ

ولیسہل ایضا بسبب رطوبتہ تشکلہ بالتخیلات فان اللین اسہل قبولاً
للاستحالات آہ وصاحب اکمل الصناعہ در تشریح گفتہ والدماغ جسم
ابیض عدیم الدم لین شبیہ بالعصب اللین الا انہ ارطب منہ وجعل
کذلک لما یحتج الیہ فی الدماغ من سرعۃ التغیر والاستحالۃ الی طبعۃ الاشیاء
المحسوسۃ وعلامہ در شرح کلیات قانون فرمودہ والمسیحی قال ان الذی
بین لنا ان جمیع الاعضاء لا یخلو عن حس وحرکۃ ذاتیتین والکانت مختلفۃ
فی ذلک وازین ہویدا شد کہ مسیحی نیز در حساسیت جوہر دماغ تابع
جالینوس ست زیرا کہ جمیع اعضا گفتہ ومخ ہم منجملہ اعضا ست واگر گفتہ شود
جوہر دماغ کہ عبارت از مخ ست عضو نیست چنانکہ از کلام قرشی ظاہر ست
پس چگونہ از کلام مسیحی حساسیت جوہر دماغ منکشف گردید گویم اولاً
اینکہ کلام قرشی را فاضل جیلانی رد ساختہ جائیکہ نگاشتہ قال القرشی
ان مادون القحف منہ ما ہو عضو کالحجب ومنہ ما ہو رطوبۃ کالمخ ومنہ ما ہو
بعد کفضاء البطون وقال ان المخ لیس بعضو وہو ضعیف لان الرطوبات
البدنیۃ علی ما سلف فی الکتاب الاول اما اولی وہی الاخلاط الاربعۃ واما
ثانیۃ ولیس المخ فیہا قطعاً آہ وثانیاً اینکہ مذہب اطبائے متقدمین ہمین ست

که مخ منجمله اعضا ست وبنا بران قرشی نیز در موجز مخ را منجمله اعضا شمرده حیث

قال وابردها العظم ثم الغضروف ثم الرباط ثم العصب ثم النخاع ثم الدماغ

پس عدم عد مخ من جملة اعضا خلاف رای جمهور اطبای متقدمین محققین ست

و مسیحی تابع اطبای متقدمین ست نه قرشی واگر گفته شود که در موجز مراد قرشی

از دماغ داخل قحف ست که عبارت از مجموع غشائین واعصاب وشرائین

ومخ وغیرها ست تا که مناقض کلام وی که در شرح قانون ست نه بود گویم

بر تقدیر تسلیم انیمعنی کلام آینده موجز صحیح نخواهد شد زیرا که صاحب موجز در کلام

آینده دماغ را منجمله ارطب اعضا شمار کرده است ودماغ بمعنی اعم اگرچه

ابرد ست لاکن ارطب نیست علاوه ازین سوای مخ مزاج جملهٔ اجزای

دماغیه را علیحده ذکر کرده ست پس اگر معنی اعم مرادش بود تکرار شی لازم

آید ونیز بر او لازم می شود که مزاج مخ را جداگانه ذکر نماید وقرشی چونکه در موجز

حسب اتباع اطبای محققین مخ را منجمله اعضا ذکر کرده لان الحق احق بالاتباع

ودر شرح قانون موافق زعم خود بیان ساخته لهذا تناقض در کلامش

نخواهد بود ثم قال المسیحی وهذا الدعوی مبنیة علی ست مقدمات یوافقنا الاطباء

علی صحتها احدیها ان القوة الحیوانیة ساریة فی جمیع الاعضاء اذ لو کان لبعضها

خالیا عنها لکان ذلک البعض میتاً ولو کان کذلک یعرض له من الفساد
ولیعرض ما یعرض للعضو المیت وثانیها ان نفوذ القوة الحساسة والمحرکة
الی الاعضاء من الدماغ فی الاعصاب علی سبیل المدد وثالثها ان القوة
النفسانیة تفاض علی الروح الحیوانی عند حصوله فی الدماغ ورابعها انه حیث
کان القوة فهناک الفعل وحیث هناک الفعل فهناک القوة وخامسها
انه حیث کان القوة الحاسة فهناک القوة المحرکة وبیان هذه المقدمات
سیاتی وسادسها ان قبول الاعضاء اللطیفة والحارة لقوة الحس
والحرکة اشد من قبول الاعضاء الکثیفة والباردة ولاجل هذا صار حس اللحم
اقوی من حس العصب بدلیل ان وجع اللحم ضربانی ووجع العصب خدری
واذا عرفت هذا فنقول القوة الحیوانیة ساریة فی جمیع الاعضاء بالمقدمة الاولی
وحیث کانت القوة الحیوانیة فهناک قوة الحس والحرکة لانها معدة لها
لکن بشرط ارتفاع الموانع وحصول الشرائط اما الاول فکما فی العضو المفلوج
فان فیه القوة الحیوانیة بالمقدمة الاولی ولیس فیه القوة النفسانیة بدلیل
عدم فعلها فیه بالمقدمة الرابعة وذلک بسبب السدة الحاصلة فی العصب
الآتی الیه واما الثانی فلان القلب فیه القوة الحیوانیة ولیس فیه القوة

النفسانیة لان فیضان ہذہ القوة علی الروح الحیوانی مشروط لورودہ الی
الدماغ بالمقدمة الثالثة وعند ہذا القول الاعضاء التی ذکرہا الاطباء انہا
لاحس لہا کالعظم والرباط واللحم الغیر الحساس لیس فیہا مانع عن قبول الحس
لانا نفرض الکلام فیہا عند کونہا صحیحة ولیست ہی کالقلب حتی یحتاج
الی عضو آخر ہو شرط فی صدور القوة النفسانیة عن الروح الحیوانی واذ
ثبت ان فیہا الحس فیکون فیہا الحرکة بالمقدمة الخامسة غیر انہ فیہا
ضعف لکثافة جرمہا وبرد مزاجہا بالمقدمة السادسة وکون الرباط نابتا
من عضو عدیم الحس لا یوجب عدم حسہ وحرکتہ علی ما قالوا والا لزم ان یکون
الاعصاب کذلک لانہا نابتة من شئ لیس لہ حس وحرکة وہو الدماغ
علی مذہبہم آہ و خلاصہ آخر عبارت مسیحی این ست کہ رباطات اگرچہ
دہی ہذہ وکون الرباط نابتا من عضو النخ
ازشئی عدیم الحس والحرکة نابت شدہ اند مگر فی نفسہ حساس اند وگرنہ
لازم آید کہ اعصاب راہم بالذات حس نہ بود زیرا کہ ازشئی عدیم الحس
والحرکة کہ آن بنا بر مذہب شما دماغ ست نابت شدہ اند پس ظاہر
گردید کہ نزد مسیحی جوہر دماغ حساس بالذات ست زیرا کہ عدم حساسیت
دماغ را بلفظ علی مذہبہم مقید کردہ یعنی جوہر دماغ بنا بر مذہب اطبای دیگر

غیر حساس ست فثبت اختلاف المسئلة من هذا الکلام والعجب من اطباء
الانام لم یتدبروا فی هذا المقام وعلامه اگرچه در این کلام مسیحی توهمات
نموده است الا انخالف مقصود نیستند زیراکه مقصود همین ست که عدم حساسیت
جوهر دماغ متفق علیه جمهور اطبا نیست واز کلام مسیحی واضح میگردد که نزد
او جوهر دماغ بلکه جمله اعضا حساس بالذات اند اگرچه این بزعم علامه محقق
نیست وصاحب خلاصة التشریح گفته نرمی راجع آنست که محسوسات را
زود ادراک کند وچون قواے محسوسه در بطون دماغ ست اثر ها زود قرار
گیرد واین جهة منقول از جالینوس ست وشیخ بوعلی جهة دیگر گفته آه و
صاحب اغراض الطبیه در تشریح دماغ گفته منفعت سردی او
آنست که از ادراک محسوسات واز قوت تذکر وتفکر گرم نشود ومنفعت
نرمی آنکه محسوسات ومدرکات را زود دریابد آه وحکیم محمد حسین مرشدآبادی
در معالجات جمع الجوامع در تشریح دماغ گفته دیگر آنکه آسان گردد بر تصور
معانے معقوله وادراک آن بسرعت ودر تعریف صداع گفته وصداع
گاه اصلی میباشد که در نفس جوهر دماغ یا در اعضاے مذکوره تمامی ویا در
بعض آنها باشد آه واز این کلام بالتصریح واضح ست که جوهر دماغ

حساس ست زیرا که عروض صداع در نفس جوهر دماغ بغیر ادراک آن
ممکن نیست و در خلاصة الحکمت بیان نموده وجهه آنکه مخ که جوهر دماغ باشد
بسیار نرم و ذکی الحس در حالت تریید جوهر آه و بمقامی دیگر نوشته فائده
بودن حجب آن دو آنست که چون آن عضو بسیار شریف و شدید الحس و الذکا
است باندک حرکتی وصدمه آه و محمد اکبر ارزانی در مفرح القلوب در
تشریح دماغ بیان ساخته فائده در نفع حیلولت غشا میان دماغ و قحف
بدانکه دماغ بغایت نرم و ذکی الحس آه علاوه ازین نقول دیگر دلائل
هم بر بالذات حساس بودن جوهر دماغ قائم اند اول اینکه باتفاق جمهور
اطبا و حکما در دماغ ظهور افعال حس و حرکة می شود و آن دال بر حساسیت
دماغ ست زیرا که هر جا که ظهور حس میشود حس ضرور خواهد بود و انکاره
مکابره ثم شیخ رئیس در کلیات قانون در مبحث قوی فرموده فیری ان
مبدء جمیع هذه القوی القلب الا ان لظهور افعالها الاولیة هی المبادی
المذکورة ای قلب و دماغ و کبد و مراد در ینجا از افعال اولیه حس و حرکة
و تغذیه و غیرها ست نه ثوانی مثل بصر و سمع و غیرهما و سیاتی تفصیله
فی الفصل الثالث انشاء الله العزیز دوم اینکه سقاقلوس و غانغرایا

در جوہر دماغ عارض میشوند وسقاقلوس بطلان حس وغانغرایا نقصان
حس را میگویند چنانچہ ملا سدید کازرونی در شرح موجز گفتہ قال ابن ابی
صادق العضو اذا اخذ ان یفسد بالعفونة التی تذہب نضارة لونہ ویسکن النبض فیہا
لان الحس اذا تخدر یسمی غانغرایا فاذا استحکم ہذا العارض حتے یبطل الحس
اصلا ویموت العضو فہو سفاقلوس وازین ظاہر می گردد کہ نقصان حس را
غانغرایا وبطلان حس را سقاقلوس میگویند باز گفتہ ویدعی الخبیثة وہو
ما یعرض من اسوداد اطراف الیدین والرجلین لدم غلیظ ینصب الیہا
فانہ اذا عفن عفن العضو وسودہ والعضو اذا فسد الفساد یسمی سقاقلوس
فلیس یمکن ان یرجع الی حالة الاولی لانہ میت ولہذا یجب ان نفہم
من قولہ من اصابتہ فی دماغہ العلة التے یقال لہا سقاقلوس ای من ابتلیہ
غانغرایا فی دماغہ حتے اشرف علی الوقوع فی سقاقلوس کما ان غانغرایا
اذا وقع فی اللحم وفی سائر الاعضاء فانہ یبرء کذلک الحال فی الدماغ الا
ان الدماغ لشرفہ لا یحتمل غانغرایا لصعوبتہ ولذلک یہلک فی ثلثة ایام
الاول فان جاوزہا فان العلة قد انحطت وقوة الدماغ قد نہضت لبقاءہا
ولذلک یبرء العلیل آہ وحکیم مسعود بن محمد السنجری در رسالہ خود کہ مسمے

بحقائق اسرار الاطبا ست گفته غانغرایا ہو الاکلۃ لم یبطل معہا الحس
ما ہو حولہ وسقاقلوس ہو الاکلۃ التی یحدث معہا بطلان الحس وسمرقندی
در فروق الامراض گفته ما الفرق بین غانغرایا وسقاقلوس اشترکا
فی الحقیقۃ وہو فساد العضو فیہما وفی السبب المادی وافترقا باشتداد
اثرہ وتمکنہ من العضو ونقصہ فی ذلک ومن ہذا ینتزع الفرق بینہما
فی الدلیل وہو ان العضو ما دام فیہ حیوۃ وحس فہو آخذ الی ذہابہما
فہو انغانغرایا واذا افتقد الحیوۃ والحس فہو سقاقلوس وصاحب بحر الجواہر
گفته سقاقلوس ہو الورم الذی من شانہ ان یفسد العضو من مادۃ ردیۃ
بشرط ان لایبقی معہ حس ومحمد اکبر ارزانی در حدود الامراض گفته سقاقلوس
ہو الورم الذی من شانہ ان یفسد العضو من مادۃ ردیۃ بشرط ان لایبقی
معہ حس ومعناہ فی الیونانی موت العضو وبطلانہ ہر گاہ کہ از اقوال
سابقہ عروض سقاقلوس وغانغرایا در جوہر دماغ کہ عبارت ست از
ورم جوہر دماغ بشرطیکہ ازان بطلان یا نقصان حس شود ثابت گردید
پس حساسیت جوہر دماغ متحقق شد زیرا کہ بطلان یا نقصان حس بغیر
وجود حس ممکن نیست الغرض دلائل اختلافی شدن این مسئلہ در کتب

طبیہ مطولہ بسیار اند اندکے از بسیارے و مشتے نمونہ از خروارے ترقیم کردہ شد
از مطالعہ آن بر اطبای انام و علمای کرام اختلافی بودن این مسئلہ مخفی نخواہد
و گروہی کہ باتفاقی شدن این مسئلہ قائل شدہ اند تحکم محض ست بلا اشعار
تابی عنہ الفطرۃ السلیمۃ کل الاباء ولیس الواجب علینا ان نبین ما بین
وفی شرح القانون بل یجب علینا ان نبین اختلاف کلام المتقدمین
والمتاخرین **فصل دوم** در دفع توہمات بعضے اطبای لکھنو کہ براد لۂ استادی
نمودہ اند **قولہ** پس استدلال این بعض مخالفین کہ بحس قائل شدہ و
نقل قول جالینوس برعم خود مفید این مرام دانستہ وہو ہذا اما اللین
فقد قال جالینوس ان السبب فیہ لیحسن تشکلہ واستحالتہ بالمستحیلات فان
اللین اسھل قبولا للاستحالات با وجودیکہ این قول موافق رضاے
شیخ ہم نیست حیث قال فہذا ما یقولہ واقول خلق لینا انتہی کلام القائل
بالفاظہ **اقول** ہذا باطل بوجہین اول اینکہ کلام شیخ از کلام شارح المنافع
منقوض ست حیث قال ولیس ہذا الاستدراک من الشیخ علی جالینوس
بشئ فان الفلاسفۃ یتفقون علی ان القوی سواء فرض انہا تتبع المزاج
فی الوجود اولا یتبعہ فانہا یستعمل فی تصرفاتہا آلات جسمانیۃ دوم اینکہ این

امر تحریر نه یافته که رضای شیخ هم همین ست بلکه از جواب ظاهرست که صراحةً
رضای شیخ معلوم نمیشود و تاهم عدم رضای شیخ مخالف مقصود نیست چراکه
مطلوب این ست که جالینوس قائل بحس مخ گردیده و شیخ در معالجات
قانون باو اشاره نموده لهذا افهذا ما یقوله فرموده قوله مؤید قول این
بعض نیست اگر مرادش حس وی بالذات ست و اگر مراد وے
حس بالعرض ست پس باوجود عدم فهم این مرام از کلام وی ضعیف
ست چه استحاله او بتخیلات بواسطهٔ روح دماغی ست نه بالذات و
ظاهرست که مخ بالذات حساس نیست تم کلامه بالفاظه اقول هذا
عجیبٌ و غیر سدید و من شان الاطباء بعید بوجهین اوّل اینکه تسلیم
نمی کنم که در جوهر دماغ استحاله بواسطهٔ روح ست بلکه بنابر مذهب جالینوس
ممکن ست استحاله او بتخیلات بالذات چنانچه از کلام وی ظاهر میگردد
اگرچه موافق رضای شیخ نه بود دوم اینکه اگر تسلیم کنم اوراپس هم منافی
مطلوب نیست زیراکه حس بر دو قسم ست حس بالذات و حس بالعرض
و از حس بالذات اگر مرادش این ست که عضو فی نفسه حساس بود
یعنی بواسطهٔ کدام شئ دیگر نه بود حتی که بواسطهٔ قوة و روح هم نه شود پس

باطل ست از دو وجه اول اینکه بدون قوة صدور فعل نمی گردد زیراکه مبدأ
فعل قوة ست وحس وحرکة نیز منجملهٔ افعال ست پس بدون قوة بیچه طور
ظهورش می تواند شد چنانچه شیخ رئیس در بحث قوی فرموده ان القوی
والافعال یعرف بعضها من بعض اذ کل قوة مبدء فعل وکل فعل انما یصدر
عن قوة فلهذا جمعنا هما فی تعلیم واحد آه دوم اینکه بر تقدیر تسلیم آنچه لازم
می آید که عضوی در بدن انسان حساس بالذات نه باشد زیراکه حس
جمله اعضاء حساسه بالذات بواسطهٔ قوة ست مثلاً اعصاب حس را
جمهور اطبا حساس بالذات گویند داوهم بواسطهٔ قوة حساس ست وازین
لازم آمد که اعصاب را نیز حساس بالعرض گویند وهو خلاف ما تقرر فی
الکتب الطبیة واگر از حس بالذات مرادش این ست که بواسطهٔ عضو
دیگر خارجی نه باشد اگرچه بواسطهٔ قوة وروح باشد مثل اعصاب وجلد
ولحم حساس که آنرا جمهور اطبا حساس بالذات گویند چراکه بواسطهٔ عضو
خارجی حس آن نیست اگرچه حس آن بواسطهٔ روح وقوة ست چنانچه
فاضل جیلانی در بحث خدر فرموده والعصب جسمه من الروح الحساسة
التی ینفذ فیه آه وملا سدید کازرونی در شرح قانون بحث قوی

فرمودہ ان الآلات لیست ہی الفاعلۃ بالذات بل بعرض القوۃ باز گفتہ

ان النفس لا تفعل ہذہ الافاعیل بالذات بل بواسطۃ القوی آہ بجائے

دیگر گفتہ ان الارواح اسباب الافعال ولکن لا بالذات بل بواسطۃ

القوی این مسلم ست لکن مفید مدعاے قائل نیست زیرا کہ چنانکہ اعضائے

حساسہ بالذات بواسطہ روح حس مے کنند ہمچنین مخ

نیز بواسطۂ روح حس می کنند تنبیہ بدانکہ اعصاب آلۂ حس و حرکت برائے

آن اعضا اند کہ روح نفسانی در وی نہ باشد تا کہ دران اعضا بواسطۂ ایشان

روح نفسانی نفوذ کند و عضو یکہ مصدر و مسکن روح نفسانی ست دران

ہیچ حاجت آلہ نیست بلکہ آن عضو فی نفسہ آلۂ روح ست چنانکہ از کلام

فاضل اعلی کہ در فصل اول منقول گردیدہ پیدا و ہویداست و حس

بالعرض آنرا گویند کہ بواسطۂ عضو دیگر خارجی باشد مثل کلیہ و ریہ و غیرہا

چہ حس آن بواسطۂ غشا ست الغرض بتوضیح تام و تلویح مالاکلام منکشف

شد کہ اعضائیکہ بواسطۂ عضو خارجی حس مے کنند آنرا احساس بالعرض

گویند و اعضائیکہ بواسطۂ قوی و روح حس می کنند آنرا احساس بالذات

گویند و المخ کذلک وہو المطلوب فلم یرد ما اورد قولہ علاوہ ازین از ینکہ

متشکل بودن آن بوجه نرمی آن حساس بودنش لازم نمی آید والا لازم آید که
آب هم مثلا ذی حس باشد چه او هم متشکل باشکال مختلفه مے شود اقول
هذا باطل زیرا که مقصود جالینوس اینست که چونکه مخ صور محسوسه و معانی
معقوله را ادراک میکند لهذا لین پیدا کرده شد تا که باسانی تصور و تشکل نماید
زیرا که لین اسهل ست از رد و انفعال اسرع ست ازرد و استحاله نسبت صلابت چنانچه
سابقا از کلام حکیم علی جیلانی منقول شده ازین ظاهر نمی شود که هر لین حساس ست تا گفته شود
ای در فصل اول ۱۲
که آب هم حساس ست کما فهم القائل بلکه همین ظاهر میگردد که هر حساس لین ست فافهم
ای حکیم مرزا مظفر حسین خان ۱۲
فانه یحفظک عن الاغلاط قوله ویؤیده ما افاده الفاضل القرشی فی شرح قول جالینوس
اللین لیتشکل آه وهذا یجب ان یکون مع الرطوبة اذا کان التشکل واقعا فی العضو نفسه اما اذا کان
فی الروح المحویة فیه فان ذلک ح لا یلزم البتة والتشکل الواقع عند التخیل والادراک
انما هو فی الروح لا فی جرم الدماغ فلذلک لا یلزم بسبب ذلک ان یکون
رطبا و الفاضل الدهلوی ولم یتعرض به الشیخ لان القوی الدماغیة لیستعمل
ای المولوی کلیم الله ۱۲
فی تصرفاتها الروح لا المخ فلا بد ان یکون الروح سریع التشکل والامتثال
بالمتخیلات والانفعال ولا یلزم من هذا ان یکون الدماغ لینا فان تولد الروح
لیس من الدماغ اقول اول چونکه این اقوال مخالف کلام شیخ اند

حیث قال فی تشریح الدماغ وخلق رطبا لئلا یجففه الحرکات ولیحسن التشکل
ونیز مناقض کلام قرشی اند که سابقاً در مزاج دماغ ذکر نموده والسبب
المحدث لقوام الدماغ ہو مزاجہ فان الدماغ یحتاج ان یکون کثیر الرطوبة
جداً بل الاولی ان یعتد فی جملة الرطوبات لا فی الاعضاء وزیادة الرطوبة یلزمہا
لین القوام لان کثرة الرطوبة انما یکون لزیادة المائیة والمائیة اذا لم یکن
جامدة کانت سہلة القبول للتشکل والانفعال وذلک مما یحتاج الیہ القوام
اللین بل لانتم لین القوام الا بہ ومرادہ ہہنا بالدماغ ہو المخ لا غیرہ آہ لہذا از
پایہ اعتنا و اعتبار ساقط اند دوم این تائید مفر مطلوب نیست زیرا کہ تسلیم
نمی کنم موافق مذہب جالینوس کہ وقت تخیل وتصور جوہر دماغ متشکل
نمی شود کما مر سابقاً وہر کہ مدعی تشکل روح ست پس دلیلش بیان نماید
ورنہ ادعاے محض شمردہ خواہد شد ودر صورت تسلیم ہم خلاف مقصود نیست
چرا کہ جملہ اعضاے حساسہ را بواسطۂ روح ادراک ست کما مر تفصیلہ
فتذکر باید دانست کہ غرض ہر دو شارح ازین کلام تضعیف دلیل جالینوس
ست کہ بر لینت جوہر دماغ قائم ساختہ بدین تقریر کہ نزد او چونکہ بروقت
تخیل وادراک جوہر دماغ بوجہ تخیل صور محسوسہ وتصور معانی معقولہ متشکل

باشکال مختلفه مے شود لہذا احتیاج گردیده که لین آفریده شود تاکه بآسانی
صور محسوسه و معانی معقوله را قبول کند و ہمچنین نیست بلکه بر وقت ادراک
و تخیل روح متشکل میشود نه جرم دماغ پس لینت جوہر دماغ ثابت نشد و ازین ہویدا
گردید که حساسیت بالذات جوہر دماغ بنا بر مذہب جالینوس نزد جمہور
شراح مسلم ست زیرا که تخیل صور محسوسه و تصور معانی معقوله بعینه ادراک ست
و ہو المقصود اگرچه بزعم ایشان ضعیف باشد فلتنظر فی ہذا المقام بنظر الانصاف
و التدقیق التام **قوله** و اما استدلال این بعض که حکیم شریف خان مرحوم
در حاشیه شرح اسباب و علامات در تعریف صداع تحریر نموده از مخترعات
وی ست در حاشیه مذکور موجود نیست و چگونه ہمچنین قول از وے سرزد
شده باشد **اقول** ہذا الحکم اضحوکة عند الاطباء الکاملین و لو سکت عنه
لکان احسن عند الفضلاء الماہرین بوجوه ثلثه اول اینکه حاشیه حکیم شریف خان
مرحوم دہلوی از کتب خانه رئیس ابن رئیس ابن رئیس جناب مستطاب
معلی القاب حشمت مآب حضرت نواب آغا آقو صاحب و آغا
مہدی حسن خان صاحب ادام الله اقبالہما طلبیده معاینه نمودم دران
عبارت مذکره صدر یافتم و ہذا دلیل بیّن علی صحة النقل دوم اینکه

حکیم اسد علی بن حکیم درویش محمد حاشیهٔ حکیم شریف خان را منتخب کرده
یک حاشیه مراسته تالیف نموده دران حاشیه نیز عبارت مذکوره تمامها
موجود ست چنانچه در فصل اول منقول شده وآن هم دال بر صحت نقل
ست سوم اینکه هر دو حاشیه نزدم موجود اند ملاحظه فرمایند وچونکه حاشیهٔ
ای حاشیهٔ حکیم شریف خان مغفور وحکیم اسد علی مرحوم
حکیم شریف خان صراحةً مخالف مدعای قائل بود وهیچ تاویل دران
ای حکیم حسین خان
ممکن نشد لهذا از مخترعات گفته تا که در نظر ناظرین جواب صحت قول او
شود وهذا دلیل علی غایة فطانته وذهانته **قوله** واما استدلال این بعض
که محمد اکبر ارزانی در مفرح القلوب تصریح بحبس مخ نموده حیث قال فائده
در نفع حیلولات غشاسیان دماغ وتحقیق بدانکه دماغ بغایت نرم وذکی الحس
ست وهمچنین از قول محمد حسین مرشد آبادی در خلاصة الحکمت که تابع
صاحب مفرح القلوب شده مخدوش ست بوجوه عدیدة اما اولاً پس
مخالف از ائمهٔ فن مثل قرشی وجیلانی وغیره وخلاف مرضی شیخ که کنایة
بعدم حس آن قائل شده است می شود وقدم تفصیله فلتذکر اقول
لیس بشیٔ زیراکه نزد هر دو فاضل چون قول جالینوس محقق بود تابع او
ای محمد اکبر ارزانی و محمد حسین مرشد آبادی
گردیدند ومخالف جمله ائمهٔ فن نیست اگرچه مخالف شراح قانون باشد
علی زعم القائل

زیرا کہ جالینوس نیز از ائمۂ فن ست قولہ گویا این عبارت ترجمۂ عبارت شیخ است
کہ در فائدۂ توسیط حجابین فرمودہ واز ین عبارت حس مخ ثابت نمی شود
اقول ہذا التحکم قلا دلیل چہ صاحب مفرح القلوب وخلاصۃ الحکمت بتصریح
گفتہ کہ دماغ یعنی مخ ذکی الحس ست پس انکار آن از اولی الالباب بسیار
بعید سے نماید قولہ اما ثانیا پس وصول آفات بسوی این عضو رئیس
سخیف باعث خلق آن عدیم الحس بہتر از حساس بودن آن ست
دون العکس اقول این ایراد بر کلامم بہیچ نہج وارد نمی شود و اگر تسلیم
کردہ آید کہ این خدشہ بر کلامم وارد می شود پس جواب گفتہ خواہد شد
کہ جوہر دماغ السبب وصول آفات بعدم حساسیت ورآنحالت لائق شدی
اگر مانع وحاجب نہ بودے مگر چونکہ درینجا مانع موجود ست لہذا عدم حساسیت
ضرورتے ندارد یعنی چونکہ مخ را حجابین صفیقین وشبکہ محیط اند بدین وجہ
بسوے آن آفات راہ نمی یابد پس حساسیت بآن لائق ست آرے این
قول قریب ست از دلیل چہارم این بعض متکلمین کہ بر عدم حساسیت
مخ قائم نمودہ است لہذا تفصیل جوابش در فصل ثالث خواہد آمد انشاء
اللہ تعالیٰ قولہ و اما رابعا عجب ست از صاحب مفرح القلوب کہ در

طب اکبر قائل بعدم حس مخ و عظام شده و دینجا خلاف او آورده **اقول** بکرمه
تعالی اول اینکه طب اکبر ترجمهٔ شرح اسباب ست پس هر که در اصل بود
در ترجمه اش هم آورده فلا یحصل التناقض بین الکلامین چنانچه صاحب
طب اکبر در دیباچهٔ آن گفته لیکن چنانچه از کتاب فیض انتساب شرح
الاسباب والعلامات شرح اسباب و علامات و معالجات
مستوفی مسطور گردیده در غیر آن نیست بنا بر علیه در خاطر حقیر
ریخیت که اگر آن مجموعهٔ کثیر النفع که در کمال متانت و اعتبار ست جهة عموم
افاده و استفاده بلسان فارسی از زبان عربی بترجم ساخته شود بتزئین
بعضی دلائل و زوائد اولی و انسب ست و صاحب طب اکبر در
حدود الامراض نیز گفته لما فرغت من کتاب شرح الاسباب والعلامات
عن ترجمتها اردت ان اجمع حدود الامراض دوم اینکه در طب اکبر
عدم حساسیت مخ بموجب مذهب مشهور بیان ساخته و در مفرح القلوب
حسب تحقیق خود حساسیت مخ ذکر نموده پس درمیان هر دو کلام تناقض
لازم نخواهد آمد و بهر نوع گریز از اختلافی شدن این مسئله نخواهد شد
قوله و اما خاصة پس انچه تابع و متبوع بحس مخ قائل شده اند

یا مر بود هر دو از حس آن حس بالذات ست فباطل بتصریح جماهیر الاطباء
و اگر مراد حس آن بواسطهٔ اغشیه و اعصاب وغیره از اعضاے حساسه
راس ست فمسلّم غیر مضرّ لنا وغیر مفید لهما **اقول** مراد مایان از حس دماغ حس
بالذات ست لاکن این از مصرّحات جماهیر الاطبّا مخالفتے ندارد و نمی دانم که
قائل از جماهیر الاطبّا چه مراد داشته شاید نزد وی فاضل جالینوس و مسیحی
و صاحب زبدة الطب و شفاء الاسقام و محقق سمرقندی وغیرهم که عبارات
ایشان در فصل اول منقول شد از جماهیر الاطبّا نیستند و هو کما تری **قوله** آنچه این
بعض در استدلال حس دماغ عروض سقاقلوس بوے نوشته مفید او و مضر
منکرین حس دماغ نیست چه آنچه شیخ رئیس در مبحث سرسام نوشته از حساس
بودن مخ لازم نمی آید آرے بر وجود سقاقلوس در جوهر دماغ می کند پس آنچه
صاحب بحر الجواهر در معنی سقاقلوس عدم قبول حس را شرط کرده حیث

قال هو الورم الذی من شانه ان یفسد العضو من مادّة ردیّة بشرط ان لا یبقی
معه الحس پس بسبب فساد محل ست **اقول** هذا التحکم بلا دلیل زیرا که در عبارت
مذکوره هیچ قرینه بر این تاویل موجود نیست که حملش بدین محمل نموده آید و تائیدیکه
از کلام شیخ آورده هیچ نهج اثباتش نمی کند کما سیجی بیانه پس چه دلیل

وسند برین امر ست که صاحب بحر الجواهر عدم قبول حس را السبب فساد
محل گفته علاوه ازین بنا بر مذهب جالینوس محل فاسد نیست زیرا که نزد
او جوهر دماغ حساس بالذات ست پس این شرط بنا بر مذهب جالینوس
صحیح نخواهد شد قوله وبرین محمل حمل کلام ابن ابی صادق ست وهو هذا الآن
الحس اذا تخدر یسمی غانغرایا فاذا استحکم هذا العارض حتی یبطل الحس اصلا و
یموت العضو فهو سفاقلوس پس ازین کلام حس دماغ بالذات لازم نمی آید
آری از فساد محل حس فساد حس اعضای آن ونیز احساس باطنی وظاهری
لازم می آید اقول هذا مسلم چه کلام ابن ابی صادق صراحةً دلالت برین دارد
که اگر حس تخدیر شود غانغرایا گویند واگر بطلان حس گردد سفاقلوس خواهند
و کدامی قرینه بر اشتراط فساد محل که قائل مرتکب آن گردیده در عبارتش موجود
نیست فهذا التوجیه القول بما لا یرضی قائله قوله وسع هذا این کلام از کلام
سمرقندی مخدوش ست اقول فی نفسه مذهب سمرقندی که عروض سفاقلوس
و غانغرایا در خاص تجویف شرائین دماغ می شود مخدوش ست چنانکه
ملا سدید گازرونی در شرح موجز برین خدشه نموده ومخالفتش از مذهب
شیخ رئیس به ثبوت رسانیده حیث قال وقال صاحب الاسباب والعلامات

ای نجیب الدین سمرقندی ۱۲

نوع آخر من هذه العلة یقال لها سقاقلوس وهو ورم یحدث فی خاص تجاویف
شرائین الدماغ وهذا القول مخالف لکلام الشیخ لان صریح قول الشیخ یدل علے
انه ورم فی نفس الدماغ قوله ومویدّ ما قول الشیخ ست حیث قال نقول
ان العضو یعرض له الفساد والتعفن بسبب مفسد للروح الحیوانی
الذی فیه او مانع ایاه عن الوصول الیه او جامع للعفنین او مثل السموم الحارة
والباردة والمضادة بجواهرها للروح الحیوانی آه وما کان من هذا فی الابتداء
ولم یفسد معه حس ما لحس فیسمی غانغرایا الی ان قال وما کان من الاستحکام
بحیث یبطل حس ما احس وذلک بان یفسد اللحم وما یلیه حتے العظم ابتداءً
او عقیب ورم فانه یسمی سقاقلوس وقد یصیر غانغرایا سقاقلوس وکل هذا
یعرض فی اللحم وفی العظم پس این کلام شیخ منادی ست با علی ندا که سقاقلوس
وغانغرایا مبطل ومفسد آن اعضا ست که دران حس موجود باشد لهذا
شیخ دو مثال آورده یکی فساد لحم که حس دارد دوم فساد عظم که آن حس ندارد
پس استدلال این بعض از کلام شیخ وتعریف صاحب بحر الجواهر وغیره
بیکار ست اقول این باطل ست بدو وجه اول اینکه معنی کلام شیخ نیست
چنانکه قائل فهمیده بلکه بدین گونه ست وما کان من هذا ای الفساد والتعفن

فی الابتداء وظلم لیفسد معہ ای مع الفساد و التعفن حس مالہ حس فیسمی غانغرا یا
و ما کان من الاستحکام بحیث یبطل حس مالہ حس و ذلک بان یفسد اللحم و مایلیہ
من الاعصاب و غیرھا حتی العظم و لفظ حتے درینمقام برائے انتہا و غایت
مکانی ست و مابعد حتے یعنے عظم داخل حکم ماقبل حتے یعنی لحم نیست چراکہ
مابعد حتی از جنس ماقبل حتے نیست کما ثبت فی مقامہ پس معنے کلام شیخ
این شد کہ فساد از لحم تا عظم در جملہ اعضا گردد مگر در عظم نگردد فانہ یسمی سقاقلوس
و کل ھذا یعرض فی اللحم و فی العظم ای الفساد و التعفن و الاصح ان یراد بہ سقاقلوس
و غانغرایا کما زعم القائل چراکہ بر این لازم می آید کہ عروض فساد فی العظم را نیز
سقاقلوس یا غانغرایا گویند و ان ھذا الاخلاف ما اصطلح علیہ القوم فانہ یقال لفساد العظم
ریح الشوکۃ پس عروض سقاقلوس و غانغرایا در عظم بہ ثبوت نرسیدہ و مؤید ما قول فاضل
لاثانی حکیم علی جیلانی در شرح کلیات قانون ست الفصل السابع و العشرون
فی علاج فساد العضو و قطعہ فسادہ لعدم فعل القوۃ الحیوانیۃ فیہ و ذلک
اما بان ینسد طریق وصول الروح الحیوانی الی العضو لورم او ضغطۃ او غیرھما
و اما بان یفسد الروح بحرارۃ قویۃ محرقۃ او برودۃ مجمدۃ ساذجۃ او مع مادۃ او
بکیفیۃ سمیۃ او بانسداد مسام یوجب خنقہ و ھذا الفساد ان کان فی العظم

اى الحكيم مرزا مصطفى حسين خان ۱۲

یسمی ریح الشوکہ وان کان فی غیرہ یسمی سقاقلوس ومتی اخذ فی سبیل الفساد
ولم یبطل الحس بالکلیۃ یسمیہ المتاخرون غانغرایا والمتقدمون قد یطلقون
سقاقلوس اعم من الغانغرایا انتہی وفاضل قرشی در شرح ہمین قول
شیخ فرمودہ وہذا الفساد متی کان فی العظم فانہ یسمی فی عرف الطب ریح
الشوکہ آہ باز گفتہ وکان قد استحکم وابطل حس مالہ حس وحرکۃ فانہ یسمی سقاقلوس
فغانغرایا ہی طریق الی سقاقلوس انتہی دوم بموجب مذہب جالینوس
وتابعین وے عظم غیر حساس نیست بلکہ حساس بالذات ست پس عروض
سقاقلوس در اعضای غیر حساسہ ثابت نشدہ فقلک فیما قال وہو دال علی
ان ہذا القائل لم یتنبہ علی کیفیۃ حدوث ہذا المرض الی الآن مع صرفہ مدۃ العمر
فی مطالعۃ الکتب الطبیۃ المتداولۃ فی ہذا الزمان فصل سوم در ابطال
استدلال بعض اطبائے لکھنؤ کہ بعدم احساس مخ قائم نمودہ قولہ اول
آنکہ روح حیوانی دران روح نفسانی مے شود وروح حیوانی احر ست پس
اگر برائے مخ حس بالذات بودی متاذی از حرارت او می شدی اقول
ہذا باطل بوجوہ اول اینکہ تسلیم نمے کنم کہ روح حیوانی در دماغ روح نفسانی
می شود علی مذہب جمہور الاطباء زیرا کہ اکثر اطبا قائل شدہ اند کہ دسیکہ

بدماغ میرسد ازان روح نفسانی متکون مے گردد چنانچہ فاضل علامہ فرمودہ

ومنہم من قال الروح النفسانیۃ تتکون فی الدماغ من الدم الوارد الیہ من

الکبد لانہ قسط من الحیوانیۃ المنجذبۃ من القلب وصاحب اقسرائی

در بحث ارواح گفتہ ومنہم من خالف الحکماء فیہ وقال الروح النفسانی

لا ینجذب من القلب بل تتکون فی الدماغ من الدم الوارد الیہ من الکبد

آہ پس علے الاطلاق گفتن کہ روح حیوانی در دماغ رسیدہ روح نفسانی

می گردد محض خلاف ست دوم اینکہ اگر تسلیم کنم اوراپس ہم بسہ وجوہ

باطل ست اول اینکہ شبکہ مفروشہ زیر دماغ روح حیوانی را اعتدال

می نماید و روح حیوانی پس از اعتدال در دماغ نفوذ مے کند لہذا

مخ متنفر نمی شود چنانچہ قرشی در تشریح شرایین در ذیل قول شیخ

ولہذا افرشت الشبکۃ تحت الدماغ فیتردد الدم الشریانی والروح

فیہا و یتشبہ بالمزاج الدماغی بعد النضج ثم تخلص الے الدماغ علے

تدریج سیظہر بان الغرض من ہذہ الشبکۃ تعدل الروح الصاعد الی الدماغ

وہو الروح الحیوانی معدلا عن حرارتہ الزائدۃ حتے یقارب الاعتدال

فیقرب بذلک من الاستعداد لان یصدر عنہ الافعال النفسانیۃ دوم

اینکه مخ ببرودۃ ورطوبۃ مزاجیۃ خود روح حیوانی را معتدل مے نماید بدین وجہ

متاذی نمی شود چنانچہ حکیم علی جیلانی در بحث اعضا گفتہ وہذا الروح الحیوانی یقوم

بالافعال کلہا الا انہ لفرط حرارتہ ولطافتہ یخاف علیہ من التحلل فی الحرکات

والانفعالات فالقسط الذی یقوم بالحس والحرکۃ یستفید من برد مزاج الدماغ

اعتدالا یلیق بہما و ملا نفیس کرمانی در شرح سوجز گفتہ ثم الدماغ لانہ یعدل

الروح الحیوانی حتی یصیر صالحاً لصدور الافعال النفسانیۃ عنہ فانہ لولم

یعدل لتشوشت الافعال الدماغیۃ پس ثابت گردیدہ کہ روح حیوانی در

دماغ احر شئے ماند کالطن القائل بلکہ معتدل میگردد و شئے معتدل موذی

نمی شود لہذا دماغ از روح متالم نمی گردد سوم اینکہ اغشیہ کہ محیط اجوہر

دماغ انداز دو حال خالی نیستند یا عنصر احس بالذات ست علے

ماصرح بہ الامام والقرشی والجیلانی ومن تبعہ یا حس بالذات نیست کما

صرح بہ الفاضل العلامہ بر تقدیر اول لازم آید کہ انسان دائما متالم ماند

زیرا کہ فرض نمودم کہ دماغ غیر حساس ست و اغشیہ محیطہ دماغ حساس

بالذات اندو روح احر ست پس باید کہ مدام دماغ متاذی شود اگرچہ

بواسطہ اغشیہ بود ولیس کذلک فما ہو جوابکم فہو جوابنا و بر تقدیر ثانی

گفته خواهد شد که مخ بوجه توسط عضو غیر حساس ایذا نمی یابد چنانچه بسبب
الثقین محیطه از قحف متاذی نمی گردد قوله دوم اینکه تصاعد انجره سوی
او دائماست پس در صورت بودن حساس بالذات متالم گشتی اقول
این ایضاً مخدوش چه تسلیم نمی کنم که کل انجره مولم میشوند زیراکه انجرهٔ عذبه
زنهار الم نمی رسانند چراکه ادراک این انجرهٔ عذبه ادراک بالمنافی نیست
پس المی نخواهد شد بلکه انجرهٔ حاده مولم می گردند و صعود انجرهٔ حاده دائما
نمی باشند ابدا تا الم هم دائما نمی شود و اگر تسلیم کنم درا پس نیز چند وجوه
باطل است اول آنکه انجرهٔ متصعده در دماغ معتدل می شوند پس
چگونه مولم خواهند شد چنانچه حکیم علی جیلانی در تشریح دماغ گفته و
اما الدماغ فانما یفعل التعدیل بکیفیته جرمه و بالقوة التی فیه آه و همین جا بموضع
دیگر گفته و علی ان فعل الریة الترویح و فعل الدماغ التعدیل و احدهما
غیر الآخر فان الترویح یکون بدخول هواء فی القلب و خروج انجرهٔ
دخانیة محترقة عنه و التعدیل یکون بالکسر من کیفیته مفرطة فقط آه
الدماغ فی نفسه اندفع و تعدیل انجره ضعیف شدی و یا قوة حساسه
از اعتدال خود شدید بودی و یا انجره چنان ردیة الکیفیة و کثیر الکمیة

بودند که از دماغ تعدیل و دفع او بصورت نه بستی و معهذا اغلظ هم بعدے
دارند که در مسافتیکه مابین معده و دماغ واقع ست تحلیل نشوند البته
ایذا ایشان لازم آمدی و این امر مدام روی نمی دهد بلکه عند المرض می گردد
پس تألم او نیز دائماً نمی تواند شد فاحفظ و دوم اینکه جائز ست که دماغ انجره
را من جهة ملائم و منافی ادراک نکند بلکه بطریق دیگر پس متألم نخواهد شد
زیرا که الم از ادراک منافی می شود و موید ما کلام فاضل آملی که در شرح اسباب
موجز ست لا یقال لا یلزم من کون الابخرة محسوسة ان یکون منافیا
لجواز ان یکون الشیء محسوسا و لا یکون منافیا و لا ملائما آه سوم اینکه
جوهر دماغ حساس بالذات اند یا نی در صورت اول تالم و تضرر دماغ بموجب
مذهب ایشان نیز دائما لازم می آید اگرچه بالعرض باشد زیرا که صعود انجره
بجانب عضو حساس دائمی ست پس باید که هیچگه انسان از الم خالی نباشد
یعنی ایشان ۱۲
و هو خلاف البداهة فما جوابکم فهو جوابنا و در صورت ثانی خواهم گفت که مخ
بوجه حیلولت عضو صفیق غیر حساس از انجره متصعده ایذا نمی یابد چه عضو
صفیق از نفوذ بخارات مانع می آید کما مر آنفا قوله سوم اینکه برای او حرکت
انبساطی و انقباضی می شود پس اگر عدم توسط غشائین با وجود حس او

بالذات بودی از اختکاک عظام متضرر گشتے اقول ہذا فی غایۃ الرکاکۃ
بوجہین اول اینکہ در جملہ کتب طبیہ مصرح ست کہ بجوہر دماغ آنہمین محیط
اند و فائدۂ آنہمین ہمین مسطور ست کہ مخ از اعضاے صلبہ متضرر نشود و لیس بجہ
وجہ عدم توسط غشائین فرض نمودہ مے آید و تاہم ازین مدعاے قائل
کہ عدم حساسیت مخ ست بہ پایۂ ثبوت نمی رسد چہ از برہان سوم ہمین قدر
مستفاد می گردد کہ مخ بباعث توسط غشائین از اختکاک عظام متضرر نشود
و بدین عدم احساسش ثابت نمی گردد بلکہ حس او مفہوم می شود زیراکہ
جائز ست کہ مخ حساس بالذات باشد مگر بسبب حیلولت غشائین ضرر
بدو راہ نمی یابد دوم اینکہ تضرر اعضاے متحرکہ حساسہ بالذات از اعضاے
صلبہ مطلقاً مسلم نیست ورنہ مے باید کہ اعصاب یدین و رجلین و امثالہا
از اعضاے صلبہ مجاورہ متاذی و متألم شوند زیراکہ حس و حرکت آنہا ذاتی
است چنانچہ قرشی در تشریح اعصاب گفتہ و ربما باعتبار ما یفیدہ من
القوۃ فان من الاعصاب ما یفیدہ قوۃ الحس فقط کاعصاب الذوق
والسمع ونحو ذلک ومنہا ما یفیدہ قوۃ الحرکۃ فقط کاعصاب المحرک للساق
ومنہا ما یفید الامرین کما فی اعصاب الیدین والرجلین ونحوہما وملاسدیہا

کازرونی در شرح قانون در تشریح اعصاب فرموده ومنها ما یفید الامرین
اے من الاعصاب ۱۲
کما فی اعصاب الیدین والرجلین انتهی وهو خلاف المشاهدة پس هرچه
جواب این خواهد شد جواب قول ما خواهد گردید قوله چهارم عضو سخیف ست
وعضو سخیف قابل ولائق تر ست برای تاذی از انچه که بسوی او از اسفل
بدن مے رود پس اگر با وجود سخافت وی حس بالذات بودی تضرر او نسبت
دیگر اعضا زائد شدی اقول هذا مخدوش بوجوه اول این دلیل قریب
از دلیل دوم وتردید آن سابقاً مذکور شد دوم سخافة عضو بر دو معنی اطلاق
کرده مے شود یکی آنکه واسع وکثیر المسام بود دوم آنکه جرم آن رخو باشد
کما صرح به صاحب بحر الجواهر السخافة یطلق علے معنیین احدهما رخاوة
الجرم وبهذا المعنی لحوم الاناث اسخف لقلة الریاضة المحللة للرطوبة المرخیة علی
ما ذکره الشیخ وثانیهما کون الجرم کثیر المسام واسعها وبهذا المعنی لحوم الرجال
اسخف لانها لکثافتها وقلة رطوبتها لا تتسق بما ینفذ فیها بل تبرء عنه فیحدث
هناک فرج ومسام پس اگر مراد قائل معنی اول یعنے جوهر دماغ واسع
وکثیر المسام ست فباطل من وجوه اول آنکه خلاف تصریح فاضل
لاثانی حکیم علی جیلانی ست حیث قال وایضاً یحیف تخلخله فان الصلب

من الاعضاء اثقل من اللین الرطب المتخلخل اراد بهذا المتخلخل السخافة

فان رطوبة العضو یلزمها سخافة جرمه ولذلک کان لحم الاناث اسخف

دوم اینکه مخ دسم لزج ست و دسم لزج کثیر المسام نمی بود و ظاهر ست

که اجزای جوهر دماغ بوجه رطوبة مزاجیه خود باهم ملتصق و منطبق اند پس

کثیر المسام نخواهد شد سوم اینکه کثرة مسام مفید مراد او نیست چراکه لحم رجال

بوجه کثافة خود بنسبت لحم نساء زائد متضرر نمی گردد اگرچه لحم آن کثیر المسام

ست و اگر معنی ثانی مراد قائل ست یعنی جوهر دماغ رخو ست پس خلاف

مقصود نیست زیراکه تسلیم نمودم که جوهر دماغ رخو ست مگر بوجه حائل بودن

غشائین صفیقین و معتدل شدن ابخرة متصعده متضرر نمی شود چنانچه آنفاً

ذکر کرده شد بلے اگر این فوائد با وجود رخاوت مخ معدوم بودی البته تضرر

او نسبت اعضای دیگر زائد شدی قوله اگر گفته شود که دماغ مبدء حس

ست چنانچه شیخ هم گفته ان الدماغ مبدء الحس عند قوم مطلقاً و عند قوم

لا مطلقاً و مراد از دماغ درینجا مخ ست و آملی در شرح خود لفظ اعطا

نوشته یعنی ان الدماغ مبدء اعطاء قوة الحس و هر که معطی حس ست

چگونه حساس نخواهد بود گوییم لازم نمی آید از بودن عضو مبدء قوتی که آن

قوة یا فعل آن قوة یا آثار آن قوة دران عضو باشد و الّا لازم بود که دماغ هم
سامع و باصر بود چرا که مبدء این هر دو قوة ست و همچنین قلب نیز سامع و
باصر باشد چرا که نزد حکما مبدء جمیع قوی ست **اقول** هذا الکلام باطلٌ زیرا که
جالینوس و اکثر اطبا و فلاسفه قائل اند که مسکن قوای نفسانی و جای صدور فعل
آن دماغ ست و آرسطو و تابعین وی اعتراف نموده اند که مسکن قوی قلب ست
و جای صدور افعال آن دماغ ست پس ازینجا واضح گردیده که جمهور اطبا و
حکما متفق اند که در دماغ افعال قوة نفسانی ظاهر می شود و حس و حرکة نیز
منجمله افعال ست پس باثبات رسیده که از قوة نفسانی حس و حرکة
در دماغ ظاهر می گردد و هذا هو المطلوب باید دانست که مراد از افعال
افعال اولیه اند مثل حس و حرکة و غیره نه ثوانی مثل سمع و بصر و غیرهما پس از عدم
سامع و باصر شدن جوهر دماغ عدم حسیت آن مطلقاً لازم نمی آید نعم دماغ
باعتبار ادراک افعال اولیه حساس بالذات ست و باعتبار عدم ادراک
افعال ثانیه غیر حساس پس ادعای مطلق که هیچ غیر ذی حس ست خلاف
محض ست چنانچه علامه سدید کازرونی در شرح قانون بمبحث قوی فرموده

و کثیر من الفلاسفة و عامة الاطباء اکثرهم و خصوصا جالینوس

يرى ان لكل واحد من هذه القوى عضواً رئيساً هو معدنها اے مسكنها

الذى يتولد ويحدث فيه بتوليده للروح التى يقوم بها تلك القوة وعنه اے

وعن ذلك العضو الرئيس يصدر افعالها فيرون ان القوة النفسانية مسكنها

ومصدر افعالها الدماغ فى هذه العبارة نظر لان كون الدماغ مسكنا

للقوى النفسانية ومصدراً لافعالها امر متفق عليه ولا تنازع الاطباء والمعلم

الاول فيه اللهم الا ان يقال المراد بالمسكن المعدن الاول وبهمين بحث

بجاے ديگر فرموده واما عظيم الفلاسفة وهو ارسطو فيرى ان مبدء جميع

هذه القوى هو القلب الا ان ظهور افعالها الاولية كالحيوة والتغذية والحس

والحركة لا الثوانى كالسمع والبصر ونحوهما هذه المبادى المذكورة لان الروح

لا يستعد لصدور الافعال الحس والحركة الارادية والتغذية الا اذا حصل

فى هذه الاعضاء فيكون هذه مبادى لصدور الافعال لا للقوى وعند الاطباء

انها مع ذلك مبادى القوى ايضاً انتهى وفاضل آمدے همين جا فرموده

فيرون ان القوة النفسانية مسكنها ومصدر افعالها الدماغ والمراد بالمسكن

المعدن ويدل عليه قوله اولاً ان لكل قوة عضواً رئيساً هو معدنها لا ما هو

الظاهر لان الاتفاق واقع على ان الدماغ مسكن للقوى النفسانية ۵

مصدر لافعالہا و درہمین مبحث بمقامی دیگر نوشتہ فیری ان مبدء
جمیع ہذہ القوی القلب الا ان لظہور افعالہا الاولیۃ ہی المبادی المذکورۃ
فان الروح لایستعد لصدور افعال الحس و الحرکۃ و التغذیۃ الا اذا حصل فی
ہذہ الاعضاء والمراد بالافعال الاولیۃ الحیوۃ والتغذیۃ والحس والحرکۃ و
التنفس بہا احتراز من افعالہا الثوانی کالسمع والبصر وغیرہما فان لظہورہا
مبادی غیرہا و فاضل جیلانی گفتہ وکثیر من الفلاسفۃ وعامۃ الاطباء خصوصاً
جالینوس یری ان لکل واحد من القوی عضواً رئیساً ہو معدنہا وعنہ لصدر
ای حقیقۃ افعالہا والبواقی خوادم وجواسیس فیرون ان القوۃ النفسانیۃ مسکنہا
ومصدر افعالہا الدماغ و فاضل مذکور درین مقام بجاے دیگر نوشتہ
واما عظیم الفلاسفۃ وہو ارسطاطالیس فیری ان مبدء جمیع ہذہ القوی ہو القلب
الا ان لظہور افعالہا الاولیۃ ہذہ المبادی المذکورۃ والافعال الاولیۃ افادۃ
الحیوۃ والحس والحرکۃ والتغذیۃ والتنمیۃ وتولید المثل و اگر گوئی کہ از کلام
شیخ الا ان افعالہا لایصدر عنہا فی اول الامر کما ان الاحساس ایضاً
لایصدر عند الاطباء من الروح النفسانی الذی فی الدماغ مالم ینفذ الی
الجلیدیۃ او اللسان او غیر ذلک انتہی بتصریح ظاہر مے شود کہ صدور

وظهور افعال قوة نفسانی در دماغ صورت نمی‌بندد تا وقتیکه در آلات
نفوذ نکند همچون قوت باصره و ذائقه که تا در جلیدیه و لسان نافذ نشود
ظهور ذوق و بصر نمی‌تواند شد پس ثابت شد که دماغ اگرچه مبدء قوت
ست لیکن بنفسه حساس نیست گوییم بمنه و کمال کرمه که درینجا مراد از
افعال افعال ثوانیه اند نه اوّلیه یعنی دماغ مبدء افعال اولیه و ثوانیه
هر دو هست مگر در وی صرف افعال اولیه ظهورے یابد آما صدور افعال
ثوانیه پس بآلات می‌گردد و ازین تقریر بوضوح پیوسته که دماغ حساس
ست اگرچه بافعال ثوانیه نباشد والّا باید که هیچ عضوی از اعضا حساس
نه بود چه کدامی عضو همچنین نیست که در وے هر دو افعال مجتمع شوند ونشاید
که عین و اذن و انف و لسان همه را غیر حساس گویند هذا خلف پس
قول بعدم حساسیت جوهر دماغ علی الاطلاق هیچگونه ثابت نگشته
فتفکر فی هذا المقام فانه من مزال الاقدام **فصل چهارم** در تردید
ادلهٔ بعض الطبّاء دهلوی **قوله** مخفی نماند که مذهب اطبای اولی الالباب
(ای حکیم عبدالمجید خان بن حکیم محمود خان دهلوی ۱۲)
و حکمای ذوی الاقتدار چنان قرار داده گردیده که نزد اطبا جوهر دماغ مبدء حس
و حرکت ست مطلقاً و نزد حکما مبدء فعل حس نه قوت آن و الیه اشار الشیخ

فی کلیات القانون واما الدماغ فمبدء الحس عند قوم مطلقاً وعند قوم لا مطلقاً
لیکن خود حساس نیست ورنہ سامع و باصر خواہد شد وہو خلاف تصریح عامتہم
اقول ہذا خطاءٌ فاحشٌ دالٌّ علیٰ قلّۃِ النظر فی الکتب الطبیۃ بوجہین
اوّل معنے قول شیخ نیست چنانکہ قائل بزعم خود صحیح انگاشتہ چنانچہ
فاضل آملی در شرح ہمین قول شیخ فرمودہ والشارحون عن آخرہم لما لم
یفہموا معنی قولہ مطلقاً ولا مطلقاً فسروہما بمالم یکن مراد الشیخ وہو ان مطلقاً معناہ
ان الدماغ مبدء لفعل الحس وقوتہ عند الاطبا ولا مطلقا معناہ
انہ مبدء لفعل الحس لا لقوتہا عند الفلاسفۃ وکذا الکبد مبدء لفعل التغذیۃ و
قوتہا عند الاطبا ومبدء لفعل التغذیۃ لا لقوتہا عند الفلاسفۃ اورد وا اشکالا
وہو ان الدماغ والکبد عند الفلاسفۃ مبدا لصدور الفعل فقط لا القوۃ فلم
یقع الاجماع علی انہما معطیان لغیرہما قوۃ ولا یلزم من قولہ ان الدماغ مبدء الحس والکبد مبدء
التغذیۃ الا ان یکونا مبدئین لفعلہما آہ بلکہ معنے کلام شیخ این ست کما قال
الفاضل الجیلانی اما الدماغ فمبدء الحس عند قوم ای عند الاطباء وہم
اتباع جالینوس مطلقا ای من غیر قبول الحس من القلب وعند قوم
لا مطلقا ای بعد قبولہ من القلب وفاضل آملی گفتہ لان الدماغ مبدء

اعطاء قوة الحس لغیره عند قوم هم الفریق الاول مطلقاً ای من غیر قبول قوة الحس

من القلب ولا مطلقاً عند الفریق الثانی بل بعد قبولها من القلب آه ودوم

بر تقدیر تسلیم معنے مذکور هم مقصود شش حاصل نمی شود زیراکه ازین

کلام شیخ همین ثابت می شود که دماغ قابل معطی ست و قابل معطے را

ضروری نیست که عدیم الحس بالذات باشد بلکه جائز ست که حساس

بالذات بود چنانچه سابقاً در فصل سوم بتفصیل تمام ذکر کرده شد و باز

درینجا اجمالاً بیان کرده می شود که جمهور اطبا وحکما متفق شده اند که افعال

اولیه قوة نفسانی مثل حس وحرکة وغیره در دماغ ظاهر وصادر می شوند

وافعال ثوانی مثل سمع وبصر وغیره دران ظاهر وصادر نمی شوند پس

بوجه عدم سامعیت وبصریت دماغ عدم حساسیت آن مطلقاً لازم نمی آید

وقیاس آن براین قیاس مع الفارق ست پس ثابت گردیده که جوهر

دماغ قابل معطے وحساس بالذات ست اگرچه باصره نبود ودرینجا هرچه قیل وقال

بود در فصول سابقه مذکور شده فتذکر واحفظ قوله وبلانفیس کرمانی شارح

اسباب وعلامات بوضاحت تمام در تعریف صداع می نگارد بقوله ظاهر

ان المراد بهما اے باعضاء الراس ههنا اے فی تعریف الصداع

ہذہ المذکورات ما عدا العظم وجوہر الدماغ اذ لاحس لہما والالم انما ہو الاحساس
و ظاہرست کہ تا حال کسے از ماہرین این فن قائل بحس جوہر دماغ نشدہ
تا گفتہ شود کہ جوہر دماغ حساس ست اقول ہذا الکلام عجیب غریب یضحک
علیہ اللبیب زیرا کہ در فصل اول اقوال اطبائے حذاق مثل جالینوس و مسیحی و صاحب
زبدۃ الطب و نجیب الدین سمرقندی و صاحب شفاء الاسقام وغیرہم نقل
کردہ شدند کہ ازان صراحۃً ظاہر می گردد کہ جوہر دماغ ذی حس بالذات
است پس قولش تا حال کسے از ماہرین فن طب قائل بحس جوہر دماغ
نشدہ تا گفتہ شود کہ جوہر دماغ حساس ست دال بر قلت نظر کتب
طبیہ ست و بسیار افسوس ست کہ با وجود ذوق و شوق تحریر جواب
استفتا تصانیف جد امجد خود را[1] ملاحظہ نمے سازد و بمعائنہ کتب دیگر
چہ گفتہ آید اگر حاشیہ حکیم مرحوم کہ بر شرح اسباب ست معائنہ
کردی ہرگز چنین سخن بر زبانش نیاوردی چہ در حاشیہ مذکورہ بالتصریح
مسطورست کہ دلیل شارح اسباب و علامات بنا بر مذہب شیخ صحیح ست
و بر مذہب جالینوس دلیل دیگر درکارست زیرا کہ جالینوس قائل
گشتہ کہ حدوث الم در عظم و جوہر دماغ مے شود کما ذکر عبارۃ الحاشیۃ

[1] ای حکیم محمد شریف خان مرحوم دہلوی ۱۲

فی الفصل الاول فانظر ثمہ الغرض حاشیہ جد این قائل مناقض
کلام اوست و متابعت جد خود اقتضا میدارد کہ بمختلف فیہ شدن حساسیت
جوہر دماغ اقرارے نماید و تحقیق حقیق در این مسئلہ نزد حقیر بدین
منوال ست کہ اطباے متقدمین مثل جالینوس وغیرہ و اکثرین محققین متاخرین
ہمچو مسیحی و نجیب الدین سمرقندی و صاحب زبدۃ الطب و امثالہم
جوہر دماغ را حساس بالذات گویند بدین معنی کہ اشیا را بنفسہ بغیر وساطت
حجب وغیرہا ادراک مے کند و شیخ بو علی بن سینا رحمۃ اللہ علیہ درین
باب سکوت نمودہ و صراحۃً بر حساسیت و عدم حساسیت جوہر
دماغ ہیچ حکم نفرمودہ پس سکوتش دال برین ست کہ شاید راے
وی در حساسیت جوہر دماغ مطابق آراے اطباے متقدمین ست
لان السکوت فی معرض البیان بیانٌ ورنہ لاجرم بخلاف آن تصریح
فرمودی و بعضے اطباے متاخرین مثل قرشی و جیلانی وغیرہما جوہر دماغ
راحساس بالعرض خوانند لاکن وجہ وجیہ عدول متاخرین از مذہب
متقدمین بنظر نآمدہ جز اینکہ قرشی در مؤلفات خود مخ را از رطوبات معدود
ساختہ و چونکہ عدم ادراک رطوبات مسلم بود بنا بر آن جوہر دماغ

را بغیر حساس گفته و ضعفش از کلام فاضل جیلانی در ما تقدم بسلک
(ای عدم خ از روایات ۱۲)
تحریر در آمده و اللہ اعلم بحقیقۃ الحال و الیه المرجع و المآل و التمس
من الاطباء المعاصرین و الحکماء الماهرین آن ینظر و افیه بعین الانصاف
لا بنظر الکد و الاعتساف فانه من الاخلاق الذمیمۃ بشهادات الآیات
الکریمۃ و من اراد الکلام فی هذا الکلام فعلیه سلوک مسلک الکرام من
حفظ لسان الاقلام عما یشین بشان الاقوام علی داب المناظرۃ دون
المجادلۃ و المکابرۃ و آخر دعوانا ان الحمد للہ رب العالمین و الصلوۃ علی رسوله محمد و آله و صحبه اجمعین

خاتمۃ الکتاب

حمد و سپاس لا تعد و لا تحصی و شکر و ثنای بیحد و انتهی شایان شان حکیمی ست که بنای کاخ کالبد انسانی از عناصر اربعه متضاد
مرکب و مشید ساخته و بطون دماغ که افضل و اشرف این مرکب امتزاجی ست به حواس ظاهری و باطنی مملو و مستند داشته و
درود نامحدود بر طبیبی که نسخه هدایتش منقی مواد فاسده کفر و ظلم و تریاق کبیر افادتش دافع سموم و سقم و بر
اصحاب عظام که بدوای ایشان نفوس علیله خبث و ریا مصفی و بر آل و عترت کرام که اجتهاد شان نقا نوز دین مصقل
زنگ باد اما بعد اطبای محققین حق پژوه را نوید وصال و حکمای حاذقین انصاف پسند را مژده باد که درین
جز و زمان میمنت اقتران بافضال یزد سبحان سالۂ غایۃ الاحسان فی حسن مخ الانسان از
تصانیف نباض فنون طبابت نقاد اسرار و امراض حکمت در امثال خود فرید حکیم محمد عبد الوحید مد فیضه ابن فلان
فطرت جالینوس طبیعت یادگار سلف افتخار خلف طبیب عدیل حکیم محمد اسمعیل لکھنوی ابقاه اللہ القوی بتصحیح و تحشی
راقم السطور هیچمدان ابو السعود محمد محمود سهیل که در هیچمدانی از هیچمدانان جهان مقدم بوده ست حسن
اختتام یافته و دیدۂ انتظار مشتاقان را منور گردانید

هذه صورة ماكتبه الفاضل اللبيب والفطن الاديب المولوی

الحكيم ابو السعود محمد محمود فيضه من ارشد تلامذة الحكيم محمد عبد العزيز

اللكنوی مادامت شموس فاضته بازغة

الحمد لكامل الصناعة الذی ابرز العالم الی فيافی الظهور من جلباب العدم

وخصص من بينه نوع الانسان بالعقل والحواس لمصالح غير متناهية وعلمه

مالم يعلم وخلق اعضائه متنوعة متباينة فی الفطرة فجعل منها حساسا وعديم

الاحساس واستودع فی الدماغ ماهو اشرفها كل الحواس والصلوة

والسلام على رئيس الرسل الذی اوضح لنا طريقة شافية للمريضين المنهمكين

فی علل المعاصی وعلم كليات قانونه الائمة واسس احكامه لئلا

يميل عن الصراط المستقيم كل واحد منهما من الادانی والاقاصی وعلى

آله وصحبه الذين بينهم جمع الجوامع لموارد الحكم وتشييد بنية الدين القويم

باعتنائهم وتستحكم اما بعد فلما كانت مسئلة حس مخ الدماغ معركة

الآراء فيما بين الاطباء المحققين وكثير شان ان تجول الكلام فيه مبهوتون

متحيرون فصاروا كالحيارى فی [illegible] عن [illegible] فاكبوا على

استکشاف تلک المرام الدقیق ٭ وغاصوا فی بحار الفکر لکن لم یاتوا بما یکون
بالقبول حقیق ٭ وکتبوا لاجل تحقیقه تدقیقات لم یسیطروا فیها ما یروی الاوام ٭
واجروا الفتیا الی الجهات لکن لا یشفی بها الغرام ٭ وانحرفوا عن سبل السلام و
سلکوا مسلک الافراط والتفریط ٭ ولم یتمیزوا الفرق ما بین الاطیط والغطیط ٭
فاذا بلغ ذلک الی من هو بحر لیس له ساحل ٭ وبیده العیس الیه الراجل والراحل ٭
طالت الیه اعناق الطلاب ٭ ومالت الیه آماق ذوی الالباب ٭ **شعر**
لا یدرک الواصف المطری خصائصه ٭ وان یک سابقاً فی کل ما وصفا ٭ الحکیم
الحاذق فی التشخیص والمعالجات ٭ والطبیب الفائق علی الامثال فی الکلیات
والجزئیات ٭ النحریر الفهام ٭ والحبر القمقام ٭ استاذنا الحکیم محمد عبد العزیز
اللکنوی ٭ لازال فیضه العلی ٭ ما دام علی السماء الدلو والجدی ٭ فقصد کفحوی
احکموا بالعدل فیما شجر بینهم ان یبین ما هو ثابت عند التحقیق ٭ معرضاً عن طریق
الاعتساف مختاراً للانصاف کما هو داب ارباب التدقیق ٭ فتکلم بدرر
منثورة تتوشح بها آذان البیان ٭ کانها الیاقوت والمرجان لم یطمثها انس
قبله ولا جان ٭ وشمر عن ساق الجد لجمعها وتنضیدها فی سلک التنظیم ٭ وتوجه
الی ان یرتبها باحسن ترتیب للنفع العمیم ٭ الذکی المتوقد ذو الطبع السلیم ٭

الفطن البارع طویل الباع صاحب الرای المستقیم و طبیعته الوقادة حلالة للمغلقات العلمیه و قریحته النقادة منقدة للدقایق الحکمیه و اخو استاذنا العلام فرید دهره و وحید عصره الحکیم محمد عبد الوحید اعلی الله درجاته فی الیوم الشدید فرتب رسالة شریفة و عجالة لطیفة سمیها غایة الاستحسان فی حسن مخ الانسان شعر ففی کل لفظ منه روض من المنی و فی کل سطر منه عقد من الدرر و فطوبی لکم یا معاشر الاطباء الکاملین و ولبشری لکم یا عشائر الحکماء الحاذقین و واعلموا ان خلاصة الجوهر یثبت بعد السبک و و ید الحق تصدع نقاب الشک و وانه لحق الیقین و فلا تکونن من الممترین و سبحان ربک رب العزة عما یصفون و سلام علی المرسلین و الحمد لله رب العلمین و و انا العبد المفتقر الی الله الودود ابو السعود محمد محمود صانه سبحانه عن وساوس الشیطان المطرود من حضر تلامذة المولی الحافظ الحاج المشهور فی الجهات بابی الحسنات محمد عبد الحی اللکنوی لا زالت بدور افاداته ساطعة ؛؛

وبحن الکاتبون فان عصینا
فهبنا للکرام الکاتبینا

هذا ما كتب العالم العامل و الفاضل الكامل المولوی الحكيم محمد سعيد العظيم آبادی سلمه الله ذوی الايادی من تلامذة الحكيم محمد عبد العزيز اللكنوی فيضه العلی

الحمد لله الذی ركب جمجمة الراس حصاراً للحواس و جعل الناس بها اهل العقل و العلم و القياس و حار لبّ الحكماء فی صنعته و انه كيف خلق مخ الدماغ بين العظام فجعله حائناً بحكمته و ربنا انك علی كل شیء قدير و بيدك الايجاد و بيدك التقدير و الصلوة و السلام علی الحكيم الهادی الی الحق و الداعی الی الصواب و الطبيب الرفيق الواقی لامة العاصية من الآلام فی يوم الحساب و علی آله و اصحابه الذين عطّروا مشام الاسلام بريحان الهداية و ورعوا مزاج الدين عن الاختلال حق الرعاية و اما بعد فبشری لكم ايها الاحبار ان هذه رسالة تسرّ الناظرين و فيها من الفوائد شرفوا من كان فی الفنون الطبية من الماهرين و فيها نكتة رائقة ليس كمثله شیء عجاب و مشوق لسامعها الاذان و تائق الی نظارتها اعيان اولی الالباب فی الفاظها درر تتزين بها الانظار و معانيها عطر يتعطر به مشام الاحبار و كيف لا تتصف هذه الرسالة

بهذه الصفات ثم انه وقع الاختلاف فی مسئلة بین الاطباء فی بعض الجهات
فرکضوا رکاب الفکر وجبوها الی تحقیق تلک المسئلة العویصة فلم تسلک مسلک
شتران سواری ۱۲
المراد بل نبضت لها فریصة ولم یزل نقع النزاع فیما بینهم ثائرا وکان
گزشت شانه ۱۲ غبار ۱۲
فکرهم فی هذا المقام حائرا فسئلت المحاکمة عن الامام قدوة الاطباء المحققین
المحقق الالمعی وزبدة الحکماء المدققین المدقق الفاضل اللوذعی والبحر النحریر
المختص بآلاء الله القوی استاذی العلامة المعروف فی الآفاق بالحکیم
محمد بن المدعو بعبد العزیز اللکنوی صانه الله عن شرور المفتری والغوی
وجعل فیضه مفیدا لسلیم الطبع والذکی فحقق ما کان حقیقا للاجابة عند الانام
وثبت بالقبول ویرتضیه الفهام ولا ینظر فیه من اتصفت بالانصاف طبیعته
الا برغبة ولا یذکر ذلک المحقق الا بدعاء ذا برکة فانه ما سعی فی هذا الباب
الا افادة للطالبین ولم ینتخب من بحار التحقیق الا درر اللراغبین ولکنه
لم یلتفت الی حفظه وایداعه فی بطون الاوراق کما یودع الجمان حفظا من الاضط
مروارید ۱۲
فی الاطباق ولانه لیس من منتهی کمالاته بل هو قول مرتجل من مقالاته فیما
وجده نذرا فی نظره ونبذه وراء ظهره ولیاخذه المستفید استفادة وینشره
بین الانام افادة فاقبل الی تلک الدرر البهیة اخوه المحقق الحکیم

محمد عبد الوحید لبسط الله ظلاله علی روس قاطبة المستفید ۝ فرتبه و وشّی الله وراق
لتقر بمعانیها اعیان الدهور و الآفاق ۝ فیا ایها الذین تریدون متاع الفضل
و الکمال ۝ ان هو الا غنم بارد فخذوه بقوة و اقبلوا الیه باحسن الاقبال ۝ و علیکم
باممعان النظر فی هذه الصحیفة ۝ لتکونوا من المطلعین علی نکتة لطیفة ۝ و لا تتهونوا فیه
فتکونوا من المتاسفین ۝ و لا تتنشا بهوا فوجد بتوکم اذ ذاک من المتلهفین ۝ و لا تحتقروا هذا
الکتاب الا رجل مصاب ۝ و لا یستعظمه الا من تفضل بالعلوم و الالباب ۝ و کم
لتعلمون ان من الّف او صنّف کتابا فهو حقیق بان یُجرح ۝ و لا یرضی له
العاقل العادل بان یُفضح او یُقدح ۝ فانه لیس له غرض الا اشاعة العلوم
الی الجهات ۝ و لا یقصد نفعا لنفسه الا ابقاء الفضل مع کرور الآفات ۝ فاذکروا
ذکرا المحققین المذکورین دعاءً ۝ و بارک الله لکم فیما تزدادون من الخیرات صباحا
و مساءً ۝ و سوّده العبد الضعیف الراجی الی رحمة ربه المجید محمد ن المدعو بالسعید
بن الحافظ السید مهر علی المستوطن بالعظیم آباد صانها الله اهلها من خطوب الفساد

هذا ما ترشح من قلم الفاضل البلیغی البارع اللوذعی المولوی الحافظ محمد شعیب
سلمه الله و ابقاه

الحمد لله الذی خلق الانسان بریًّا عن الباس ۝ و لبسه احسن اللباس ۝ و حلاه

بجلیۃ الاحساس ۔ والصلوۃ والسلام علی من ارسل رحمۃ للناس ۔ وعلی آلہ واصحابہ
الذین ہم شفعاء یوم الباس ۔ ماداموا بالاقلام تلون القرطاس ۔ وبعد فیقول العبد
الذی لا بضاعۃ لہ الا النعاس محمد بن المدعو بشعیب عاذہ اللہ من شر الوسواس
الخناس ۔ ان احق العلوم واولیہا بالتفضیل علم التشریح النبراس ۔ للبیت الذی
وضعہ الخالق بالتکریم فی کلامہ القسطاس ۔ ومن ثمۃ تری الفضلاء والظرفاء
اکبوا علیہ فی کل آن ۔ ووصف بالعنایۃ جا بلہ بعض الفرسان ۔ وبین ابوابہ وفصولہ
حق التبیان ۔ وقد وقع لشعب فی حس مخ الدماغ قبیل ہذا الاوان ۔ وحیث
طار الصدیٰ بالفتیا من کل بلد سحیق ۔ وطم یسح بنبا یقین من کل فج عمیق ۔
فتوجہ الی تنقیح المرام ۔ وتوضیح ما زلت فیہ اقدام العظام ۔ ومن لہ ذہن صائب
وغریزۃ وقادۃ کالکوکب الثاقب ۔ سباق الفرسان فی میدان الکمال ۔ نقاد
ذوی المجد والاجلال ۔ وحید الایام محسود العظام ۔ محمود الکرام الحکیم
محمد عبد الوحید دام علیہ فضل المجید ۔ فالف رسالۃ غریبۃ ۔ ودرۃ یتیمۃ ۔
فطوبی لمطالعیہا ۔ والبشری لناظریہا ۔ وکیف لا وقد محض فیہا عن زبد الحق
الصریح ۔ ومحض النصح النصیح ۔ وشید فی خبایا الزوایا خیول کلامہ الملیح ۔
واجاب فیہا ایضاً عما اوردہ بعض الاطباء الاجلۃ ۔ علی کلام اخیہ واستاذہ

مرکز الطلبۃ والاعانۃ ذو العزیز الوجود و منبع الفیض والجود ذو ذی الاخلاق الحسنۃ المشکور بالالسنۃ مولانا و استاذنا الحکیم محمد عبد العزیز دام الیمن لاقطار التجھیز و آخر دعوانا ان الحمد للہ رب العلمین والصلوٰۃ والسلام علی مورث العلمین و علی آلہ و اصحابہ ما دام یقرء المثل ہذا فلیعمل العاملون

تاریخ طبع از نتائج طبع بے بدل شاعر ضرب المثل سخنور ازلی منشی اشرف علی صاحب اشرف لکھنوی

ہیں طبیب بے بدل عبد الوحید
کیا رسالہ یہ لکھا ہی لاجواب
اشرف اوسکے طبع کی تاریخ لکھ

فیض سے اونکے ہر اک ہی بہرہ مند
ایک کوزے میں کیا دریا کو بند
یہ وحید العصر نسخہ دلپسند
۱۲۹۹

خاتمۃ الطبع

خدای کارساز راسپاس و ہزار سپاس کہ مقاصد عباد را بغایات میرساند و نقش امید مساعی بکرسی ظہور می نشاند بشر ضعیف را چہ یارا کہ متکفل امری تواند شد ہمہ از تخلیق و توفیق حضرت اوست و دُرّ ارای تا درۂ نکات و جواہر بے بہای حکمت کہ از معادن طبائع خیز و رشحۂ فیضان صناعت او

حسن انجام این نسخهٔ اکسیر خاصیت و ذخیرهٔ کثیر المنفعت مسمی بغایة الاحسان
فی حسن منح الانسان از افادت محسود الاماثل جامع الفضائل جناب
مستغنی عن الالقاب حکیم عبد الوحید صاحب ابن حضرت جالینوس
زمانی طبیب لاثانی فخر الفضلا امام الحکما عدیم النظیر و العدیل جناب حکیم محمد اسمعیل
صاحب لکهنوی عم فیضها الجزیل که معانیش باحساس حرارت
نورانیه مغز دانشمندی برافروخت و دقتش فهمیدن را سبق حیرت
آموخت بحسن مساعی کارپردازان این مطبع که به انوار محمدی اشتهار
یافته و سیماء حالش محض بجلوه افضال غیبی برتافته بفرمایش جناب مصنف
و کمال عرقریزی ذو المجد و الفضائل عالم عامل نکته شناس گوهرین قیاس
حکیم مولوی ابو السعود محمد محمود که محشی و مصحح رسالهٔ هذا اند در شهر شعبان
المعظم سنه یکهزار و دو صد و نود و نه هجری نبوی علیه السلام چون جان
در قالب طبع موزون آمد و چون بشارت بدلها پسندیده نمود و بمشابهٔ
جمال محبوب بنظر اهل بصیرت جا گرفت خدایش مقبول گرداناد و فقط
راقم الحروف بندهٔ امیدوار رحمت خالق اکبر محمد شیخ بهادر مهتمم مطبع انوار محمدی لکهنو

تمت